УДК81’1:[37:2-737(477) «16/17»

Елеонора Палихата
(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)

ЛІНГВІСТИЧНА ОСВІТА У БРАТСЬКИХ ШКОЛАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

У статті проведено аналіз проблеми лінгвістичної освіти в могутніх культурно-національних братських школах упродовж другої половини XVI – першої половини XVII століття. Висвітлено питання вивчення словенської, грецької або німецької мов, методику вивчення іноземної мови за допомогою діалогування у формі «запитання-відповідь». Зосереджено увагу на різних виданнях граматики словенської мови, потреба яких була зумовлена їх нестачею, оскільки в період Київської Русі замість граматик у навчальному процесі використовували трактати, перекладені з грецької мови. Здійснено аналіз розвитку зв’язного мовлення – ораторського мистецтва, диспутів.

Ключові слова: лінгвістична освіта, братські школи, словенська граматика, діалогічний метод навчання, іноземні мови.

Элеонора Палыхата. ЛИНВИСТИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В БРАТСКИХ ШКОЛАХ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVI – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVII ВЕКА

В статье проведен анализ проблемы лингвистического образования в мощных культурно-национальных братских школах в течение второй половины XVI – первой половины XVII века. Освещены вопросы изучения славянского, греческого или немецкого языков, методики изучения иностранного языка с помощью диалогизирования в форме «вопрос-ответ». Сосредоточено внимание на разных изданиях грамматики славянского языка, потребность которых была обусловлена их недостатком, поскольку в период Киевской Руси вместо грамматики в учебном процессе использовали трактаты, переведенные с греческого языка. Осуществлен анализ развития связной речи – ораторского искусства, диспутов.

Ключевые слова: лингвистическое образование, братские школы, славянская грамматика, диалогический метод обучения, иностранные языки.

Eleonora Palykhata. LINGUISTIC EDUCATION IN FRATERNITY SCHOOLS OF THE SECOND HALF OF THE XVI – THE FIRST HALF OF THE XVII CENTURY

The article analyzes the problems of linguistic education in powerful cultural-national fraternity schools in the second half of the XVI – the first half of the XVII century. The question of studying Slovenian, Greek or German languages, the method of studying a foreign language through dialogue in the form of «question-answer» is discussed. The attention was focused on various publications of the grammar of the Slovenian language, the need for which was due to their lack of, because during the Kievan Rus instead of grammar publications in the educational process there were used treatises translated from the Greek language. There has been made an analysis of the development of coherent speech – oratory, disputes.

Keywords: linguistic education, fraternal schools, Slovenian grammar, dialogic teaching method, foreign languages.

На початку XIV ст. Україна перебувала під владою Литви, а в другій половині XVI століття, в 1569 році, внаслідок Люблінської унії майже всі українські землі опинилися в межах польсько-литовського королівства. Значна частина українського населення була незадоволена такою ситуацією. На основі цього спротиву появилися релігійно-національні організації, що в результаті певних історичних змін поступово переростали в могутні культурно-національні освітні осередки зі школами і друкарнями.

У XV-XVI ст. в Україні, як і в Західній Європі, почали створюватися ремісничі цехові братства. Перші братські школи появилися в 1449 році спочатку у Львові, а згодом – у Луцьку, в Києві, у Вінниці [4].

У Києві в 1615 році була заснована вища школа при Києво-Братському монастирі на Подолі. У 1631 році митрополитом Петром Могилою відкрита Лаврська школа, а за рік, у 1632 році, обидві школи об'єдналися й започаткували Києво-Могилянську колегію.

У братських школах функціонувала початкова освіта, середня загальна і вища, як, наприклад, у Київській братській колегії, що за гетьмана Мазепи в 1694 році отримала статус академії [9, с. 3–8].

Упродовж кінця XVI – початку XVII ст. відбувається активний період поширення книгодрукування, розвитку науки й освіти в Україні. У великих містах і містечках продовжується масове відкриття братських шкіл, вищих навчальних закладів – колегіумів й академій [5].

У 1633 році при Богоявленському монастирі в місті Кременці також було засновано Кременецьке Богоявленське Свято-Миколаївське братство, де функціонувала школа, шпиталь і друкарня упродовж декількох століть – із XVII до XIX. Тут було організовано світське початкове й середнє навчання. Крім цього, братства сприяли виданню букварів, підручників, словників тощо.

Мета статті – провести стислий аналіз розвитку лінгвістичної освіти у братських школах України упродовж другої половини XVI – першої половини XVII століть.

Братські школи, як і сьогочасні, були призначені навчати дітей, виховувати в них відданість давнім традиціям українського народу та батьківській вірі. Саме тому особлива увага в таких школах приділялася вивченню церковнослов'янської та книжної української мов. Традиційно у братських школах вивчали грецьку й латинську мови. У ті часи неможливо було обійтися без латинської мови як мови західноєвропейської науки й дипломатії. Виходячи з цього, братські школи називалися «словенсько-грецько-латинськими» [6]. Вивчення грецької мови сприяло засвоєнню багатої античної літературної спадщини та християнських богословських джерел. Повільний розвиток народної мови, загальне переконання про святість тієї мови, якою написане Святе Письмо й церковні книги, призначені для потреб християнської Русі, – усе це сприяло введенню в школах «словенської» мови, вивчення якої особливих труднощів у школах не складало. Тоді як навчання грецької мови виявилося для учнів нелегкою справою. Це було зумовлено передусім нестачею підручників із грецької мови і вчителів, які змогли б ефективно навчати дітей. У період Київської Русі тотальні потреби в граматиках обмежувалися грецькомовними трактатами та їх перекладами.

У східнослов'янських списках збереглася наукова праця про вісім частин мови «О осьмих частях слова». Автор і дата написання дослідникам невідомі. Здогадуються, що написана вона Іоанном Дамаскіним, а перекладена у IX–X ст. болгарським письменником Іоанном, екзархом – головою церковного округу, так званого екзархату [3; 7; 14].

На кінець XVI ст. припадає поява перших граматик. Це були початкові спроби довести до певних правописних стандартів церковнослов'янську мову, на яку переконливо впливала народна мова. У 1586 р. було надруковано підручник «Кграматыка словенська языка», призначений для використання у школах. Чимало дослідників помилково вважали його першодруком граматики словенороської (церковнослов'янської) мови [7].

У навчальній практиці братських шкіл виникла потреба в розробці й популяризації слов'янської граматики. І вже «Буквар» 1574 року видання і «Острозька Азбука» І. Федорова містили елементи граматики.

У 1591 р. у Львівській братській школі було видано підручник «Грамматіка доброглаголиваго еллино-словенскаго язика. Совершеннаго искуства осми частей слова. Ко наказанію многоименитому Рос(с)ийскому роду». Для зручності цю граматику називали Адельфотес (у перекладі з грецької – братство), що походить від назви організації, що підготувала цю граматику. Одні дослідники вважають, що «Грамматіка» була укладена в 1588 р. учнями Львівської братської школи під керівництвом викладача грецької мови

митрополита Арсенія [7; 12]. Інші – переконані, що автором пам'ятки є священик Іпатій Потій, який з певних причин замовчував свою причетність до її авторства [10, с. 1–20].

Видана в 1596 році у Вільні «Грамматіка словенска. Совершеннаго искуства осми частей слова, и иных нуждах» позначена ініціалами «Л. Z. Ко наказанію многоименитому Рос(с)ийскому роду». Авторство граматики конкретизовано на дев'ятій сторінці «Грамматіка словенска. Съставлен(ъ)на, Лаврен(ъ)тіємъ Зїзаніємъ». Лаврентій Зизаній – колишній випускник Львівської братської школи, знаний український мовознавець, педагог, письменник, перекладач, церковний діяч. Справжнє його прізвище – Кукіль, у перекладі з грецької означає Зизаній [5; 11]. Названа граматика призначена для шкільного вжитку як підручник. Ясність і простота викладу матеріалу підкреслюють, крім інших позитивних характеристик, ще й педагогічний талант Лаврентія Зизанія.

Наступний автор словенської граматики – Мелетій Смотрицький (світське ім'я – Максим Герасимович) – уродженець Хмельниччини. За його авторством у 1619 році вийшла у світ «Грамматіки Словенския правилноє Сінтаґма». «Грамматіки» – оригінальна, самостійна, своєрідна праця, що відрізняється від інших увиразненими особливостями живого мовлення; вона нормувала його, вважала органічною складовою частиною літературної мови, чим здобула великий авторитет і загальне визнання.

Згодом, майже за двадцять років після виходу підручника Мелетія Смотрицького, у Кременецькій друкарні на Тернопільщині, заснованій у 1636 році при братській школі з дозволу Петра Могили, був надрукований підручник під назвою «Грамматіки, или Писменница языка Словенскаго тщателемъ вкратце издана в Кремянци» в 1638 р. (208 сторінок). Припускають, що її автор – єпископ луцький Атанасій Пузина. Фактично, це скорочений і перероблений варіант «Грамматіки» М. Смотрицького, в якому спостерігається дотримання принципу наступності й послідовності у викладі матеріалу [7].

«Грамматіки, или Писменница языка Словенскаго» Крем'янецьке Богоявленське братство видало у зв'язку із потребами тогочасного суспільства й нестачею таких підручників в усіх братських школах України. Тому поява «Грамматіки» була важливою подією насамперед в освітній діяльності церковних братств. За нею навчалося кілька поколінь учнів братських шкіл, і вона показала світові красу й багатство тогочасної української мови. «Грамматіки» є важливою і як пам'ятка українського братського друкарства.

Програма початкового навчання грамоти будувалася на основі буквоскладання, читання (розпізнавання букв, складів, пояснення прочитаного), письма (написання букв, слів, речень), граматики (правил написання і говоріння), риторики (говоріння, побудова і проголошення промов тощо), музики, мови (слов'янської, української простої, грецької, латинської, польської) [1; 8].

Сутність буквоскладового методу в братських школах полягала в називанні учнями букв складу, укладанні їх у склад і зачитування цілого складу. Спочатку відбувалося навчання читання тих складів, що мали дві букви, потім укладали трибуквені склади та слова з ними. До речі, цей метод успішно використовується в методиці навчання грамоти на сучасному етапі розвитку освіти. Під час навчання грамоти учнів поділяли на три групи за різними рівнями підготовки. Умовно назвемо їх: із нульовою підготовкою, початковою та просунутою. У першій – нульовій - групі учні вивчали азбуку, засвоювали букви, вчилася розпізнавати склади; у другій групі – початковій – учні продовжували роботу над читанням, вивчали напам'ять дитячі вірші з лексикою, яку засвоїли під час мовленнєвого розвитку в дошкільний і початковий шкільний періоди, а також запропоновані учителем тексти; у третій групі – просунутій – діти привчалися пояснювати прочитане, аналізувати його й розуміти [13]. Аналогічна методика навчання грамоти учнів із кількома групами сьогодні практикується в початковій малокомплектній школі, де робота відбувається із двома класами (1-й–3-й або 2-й–4-й) одночасно на кожному уроці або з трьома класами (1-й, 2-й і 3-й) у тому випадку, коли нульовий клас – це старша група дитячого садка.

Одним із методів вивчення нового матеріалу на уроках української мови був словниково-граматичний та орфографічний аналіз тексту. Учні аналізували граматичні форми, їх написання

й пояснювали незрозумілі слова. За потреби зверталися до лексиконів, якими послуговувалися як навчальними посібниками. Часто замість вправ проводилися діалоги на відому учням тему із завданнями висловити свою думку з того чи іншого приводу, імпровізувати роздуми вголос із використанням цитат.

Вивчення мов проводилося за допомогою інтегрованого методу навчання, який відбувався в діалогічній формі «запитання – відповідь». Для кращого запам'ятовування один учень запитував іншого грецькою мовою (стимулююча репліка), другий відповідав йому слов'янською та запитував слов'янською (реакційно-стимулююча репліка), щоб йому відповідали простою (тогочасною розмовною українською) мовою (репліка-реакція). Учні повинні були розмовляти лише слов'янською мовою, їм заборонялося спілкуватися між собою простою українською мовою.

Засвоєний матеріал, вивчений упродовж тижня, повторювався щосуботи. Крім цього, учитель щоденно перевіряв домашні завдання й коментував якість вивченого. Оскільки різні мови (слов'янська, що була на першому місці, грецька (німецька чи польська), а також латинська й українська) вивчалися одночасно й паралельно, можна зробити висновок, що, очевидно, саме така форма вважалася найдоцільнішою й найбільш ефективною [13].

Учні старших класів, уміючи читати, вчилися вчитися, розуміти й роздумувати, міркувати й висловлювати власну думку під час розвитку зв'язного мовлення. У процесі навчання мови використовувалися різні форми роботи учителя з учнями, але основною з них був урок. Кожен мав свою структуру. В давній науковій літературі запропоновано основні етапи уроку:

1) урок розпочинався з перевірки домашнього завдання, перевірки виконаної вправи; нерідко застосовувався метод взаємоперевірки;

2) після цього учні вивчали новий матеріал (використовували різні засоби навчання);

3) після обідньої перерви відбувалося повторення й закріплення вивченого в цей день за допомогою різних завдань учителя.

Серед вправ вирізнялося багато письмових робіт, зокрема, складання віршів, укладання виступів, проголошення їх. На уроці вчителі використовували наочність: ілюстрації, яскраві динамічні мініатюри, дошку, з якої діти списували у свої таблиці-чернетки, а вдома переписували начисто [5].

Під час вивчення мови великого значення надавалося розвитку зв'язного мовлення учнів. У молодших класах проводилися вправи на розвиток зв'язного мовлення – класні письмові твори, так звані екзерциції, та домашні письмові роботи – окупації. Учні братських шкіл не тільки вчилися грамотно писати й розуміти написане, але й вправлятися у складанні власних висловлювань для проголошення перед слухачами.

У школах України XV-XVII ст. викладачів старших класів називали професорами, молодших і середніх – дидаскалами (даскалами). Останнє поняття стало основою слова «дидактика», яким названа теорія навчання, один із розділів педагогіки. П. І. Горецький, досліджуючи слов'янську лексику Памви Беринди, подав тлумачення слова «дидагма», що означає «наука, яка робить нас ученими, знаменитими, мудрими» [2, с. 22–29]. Дидаскали на уроках вивчення мови й риторики приділяли багато уваги учнівським творчим роботам, розуміючи їх важливу роль у розвитку усного й писемного мовлення. Ознайомлення учнів з ораторською прозою сприяло вправлянню в підготовці похвальних промов на честь відомої особи, панегіриків (промов поетичного жанру, характерною ознакою яких є вихваляння та прославлення визначної події чи подвигів видатної людини), що відомі в західноєвропейських літературах XVI століття. Про це в одинадцятому пункті статутів Львівської та Луцької братських шкіл зазначається, що після обіду хлопчики самостійно мають писати кожний свою науку, «выданную им от дидаскала … а что учили того дне, мают у вечер дома написати и до школы принести порану показати пред дидаскалом своим» [2; 13].

У братських школах використовувалися різні методи навчання, як, наприклад, пояснення, наочності, зазубрювання, списування, метод вправ під час вивчення матеріалу, а також методичні прийоми – порівняння, зіставлення, узагальнення, цитування. Практикувалися шкільні диспути, так звані «прения умных», що сприяли інтелектуальному розвитку учнів. У

старших класах диспути проводилися за змістом прочитаних викладачами лекцій, а після закінчення навчального року відбувалися публічні диспути латиною. Це була особлива нетрадиційна форма перевірки учнівських знань.

Отже, лінгвістична освіта в братських школах України другої половини XVI – першої половини XVII ст. спирається на освітнє підґрунтя попередніх століть і тісно переплітається з наслідками розвитку суспільства, соціально-політичними умовами й подіями, що впливали на еволюцію української та інших мов, які вивчалися у братських школах; особливостями й закономірностями розвитку методики навчання мови як навчальної дисципліни й науки.

Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо у студіюванні історії розвитку окремих розділів мовознавства (синтаксису, орфографії, пунктуаціїі) та методики їх навчання упродовж XVI – XVII століть.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология педагогической Древней Руси и Русского государства XIV– XVI вв. – М. : Педагогика, 1985. – 365 с.
2. Горецький П. І. Памва Беринда і його «Лексикон славенороссκій» / П. І. Горецький // Українська мова в школі. – 1956. – №2. – С. 22–29.
3. Калайдович К. Иоан, екзарх болгарський / К. Калайдович. – М., 1824. – 224 с.
4. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки: навч. посібн. / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко [За ред. О. О. Любара]. – К. : Знання, 2003. – 356 с.
5. Мединський Є. М. Братські школи в Україні і в Білорусії в XVI – XVII століттях / Є. М. Мединський. – К. : Рад. школа, 1958. – 210 с.
6. Науменко Ф. І. Школа Київської Русі: Лекції з історії педагогіки для студ. ун-ту / Ф. І. Науменко. – Львів, 1965. – 215 с.
7. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV– XVII ст. / В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1985. – 202 с.
8. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) [За ред. М. Д. Ярмаченка]. – К. : Рад. школа, 1991. – 379 с.
9. Стельмахович М. Г. З історії українського шкільництва / М. Г. Стельмахович // Початкова школа. – 1992. – № 9–10. – С. 3–8.
10. Студинський К. Хто був автором «Адельфотеса» з р. 1599 / К. Студинський // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1900. – Т. 36. – С. 1–20.
11. Українська мова: Енциклопедія / В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
12. Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / [упоряд. О. І. Білецький]. – 3-є вид., доп. – К. : Рад. школа, 1967. – 781 с.
13. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки [за заг. ред. С. А. Литвинова]. – К. : Рад. школа, 1961. – 652 с.
14. Ягич И. В. История славянской филологии / И. В. Ягич // Энциклопедия славянский филологии. – 1910. Вып 1. – 959 с.

Стаття надійшла до редакції 30.09.2018 р.